

O'ZBEK LUG'ATCHILIGI TARIXI. LUG'ATCHILIK AN'ANASINING KEYINGI DAVRLARDAGI TARAQQIYOTI. ALISHER NAVOIY ASARLARIGA TUZILGAN LUG'ATLAR

Xudoyberganova Asila Azizbek qizi
SamDUKF Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti
FT 21_13-guruh II bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Mahmadiyev.Sh

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek lug'atchiligi haqida dastlabki ma'lumotlar, lug'at turlari, keyingi davrlardagi lug'atlar lug'atchilik an'anasining bosqichma-bosqich taraqqiyoti, o'zbek tiliga oid ilk lug'atlar, lug'atchilikning o'zbek tili tarixidagi o'rni, lug'atchilikka doir asarlar, lug'atchilikning o'rganilishi, Alisher Navoiyning asarlariga bag'ishlangan lug'atlar haqida ma'lumotlar yoritilgan

Kalit so'zlar: lug'atchilik, lug'atchilikka oid asarlar, lug'atchilik an'anasi, lug'atchilik taraqqiyoti, Alisher Navoiy, lug'atchilik tarixi

KIRISH

O'zbek lug'ati tarixi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmasdan, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlar manbai hisoblanadi. SHu bilan birga u dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lug'atlardandir. Mahmud Zamaxshariy o'zining «Asos ul-balog'a», «Muqaddimat ul-adab» asarlari bilan ham amaliy, ham nazariy lug'atning rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan katta qiziqish 15-asrdan keyingi davrda bir qancha lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ldi: «Abushqa» (16-a., Turkiya) izohli lug'ati, Tole Imoni Hiraviyning «Badoye ul-lug'at», Muhammad Rizo Xoksoning «Muntaxab ul-lug'ot», Mirzo Mahdiyxonning «Sangloh», shuningdek, Muhammad YOqub CHingiyning «Kelurnoma», «Sulaymon Buxoriyiiiig «Lug'ati chig'atoiy va turki usmoniy» («CHig'atoycha-turkcha lug'at»), Ishoqxon Ibratning «Lug'ati sitta as-sina» («Olti tilli lug'at») kabi lug'atlarini ko'rsatish mumkin. 19-asrning oxiri va 20-asrning 1-choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'at rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi. M.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884—1912 y.lar mobaynida bir necha marta nashr etilgan «Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovarъ» («Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lug'at»), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927 y.da tuzilib, nashr ettirilgan 2 jildli «Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at» keyingi davrlarda O'zbekistonda yaratilgan ikki tilli lug'atlar uchun asos bo'ldi. Hozirgi kungacha 10 ga yaqin xorijiy til bilan o'zbekchani qiyoslovchi

ko'plab tarjima lug'atlari, fan sohalariga oid 100 dan ziyod bir, ikki va uch tilli terminologik lug'atlar yaratildi. O'zbek xalqi tarixida birinchi marta «O'zbek tilining izohli lug'ati» tuzilib, nashr etildi (1981). 20-asrda o'zbek lug'atchiligi rivojiga A.Zohiriy, A.Qodiriy, ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, S.Ibrohimov, Olim Usmon, Z.Ma'rufov, SH.T.Rahmatullayev, N.Mamatov, A.Hojiyev, T.Aliqulov va b. munosib hissa qo'shdilar. Respublika mustaqilligi tufayli o'zbek lug'ati oldiga yangi davr talablariga javob beradigan entsiklopedik va lingvistik lug'atlar yaratish vazifasi qo'yilgan va bu vazifa o'z o'rnini bilan amalga oshirilmoqda.

Lug'at va uning tuzilishi, turlari.

LUG'AT — 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo'lgan, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan so'zlar yig'indisi, leksika; 2) so'zlar (yoki morfemalar, so'z birikmalari, iboralar va b.) muayyan tartibda (alifboli, uyali, mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma'nolari, yozilishi, talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimasi haqida ma'lumotlar jamlangan kitob. Lug'atlar ma'naviy madaniyat sohasida muhim o'rin egallaydi, ularda jamiyatning ma'lum davrda erishgan bilimlari aks etadi. Lug'at bir qator ijtimoiy vazifalarni bajaradi: o'quvchiga muayyan hodisa haqida ma'lumot beradi; uni o'z va o'zga tillardagi so'zlar bilan tanishtiradi; tilni, uning lug'at tarkibini takomillashtirish va tartibga solishga yordam beradi. Lug'atlar juda qadim davrlarda paydo bo'lgan, hozirgi davrda ma'lumot-axborot to'plash va uni o'quvchiga yetkazishda muayyan ahamiyatga ega.

So'zni tavsiflashdagi bir qancha farqli xususiyatlariga ko'ra, lug'atlarni asosan 2 turga: entsiklopedik va lingvistik (filologik) lug'atlarga ajratish mumkin. Entsiklopedik lug'at so'zlarning o'zini emas, balki ular orqali bildiriladigan predmet va tushunchalarni izohlaydi, tushuntiradi. Lingvistik lug'atlarning asosiy maqsadi esa til birligi hisoblangan so'zning ma'nolarini, turli lisoniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Lingvistik lug'atlar leksikografik tavsif mazmuni, vazifasi va usullari nuqtai nazaridan bir qancha turlarga bo'linadi:

1. So'zlarning ma'nolari, qo'llanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi izohli lug'at (S. I. Ojegov. *Tolkoviy slovarъ russkogo yazika*, 20-e izd., M., 1988; O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-j.lar, M., 1982).
2. Muayyan tilga o'zlashgan, lekin o'zlashmaligi sezilib turgan boshqa til so'z va terminlarini tushuntirib beruvchi x o r i j i y so'zlar lug'ati (*Slovarъ inostrannix slov*, 18-e izd., M., 1989; O. Usmon, R. Doniyorov. *Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati*, -T., 1965).
3. Bir tilga oid lug'aviy birliklarni boshqa tilga o'girib izohlab beruvchi tarjima lug'atlari — o'zbek leksikografiyasida keng tarqalgan, qadimdan ma'lum lug'at turi, 19-a.gacha arab-o'zbek, fors-o'zbek, turk-o'zbek ikki tilliligiga asoslanib yoki aksincha tartibda tuzilgan tarjima lug'atlari mavjud bo'lgan bo'lsa, 20-a.da ular

qatoriga mazkur tillar bilan birga ingliz, nemis, ispan, hind, yapon tillari ishtirokida tuzilgan ikki tilli lugʻatlar ham qoʻshildi [Nemischa-oʻzbekcha lugʻat, 1964; Oʻzbekcha-nemischa lugʻat, 1967; Frantsuzcha-oʻzbekcha lugʻat, 1973; Inglizcha-oʻzbekcha lugʻat, 1968; Oʻzbekcha-inglizcha lugʻat, 1969; Arabcha-oʻzbekcha lugʻat 1986 Oʻzbekcha-forscha lugʻat, 1984; Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat (A. Zohiriy 1927), 1 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, M. 1954; 5 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat; 1950-55; 1 j.li Oʻzbekcha-ruscha lugʻat (M. 1959; T., 1988); 2 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, 1983—84 va b.].

4. Soʻzlarning qachondan boshlab shu tilda qoʻllana boshlagani, uning fonetik, grammatik, semantik belgilari taraqqiyotini koʻrsatib beruvchi tarixiy lugʻat (oʻzbek tilida haqiqiy maʼnodagi tarixiy lugʻat tuzilmagan, lekin E. Fozilovning «Старо-узбекский язык: Хорезмские памятники XIV века» (ch. 1-2, T., 1966, 1971) asarini maʼlum maʼnoda tarixiy lugʻat deyish mumkin).

5. Tilning lahja va shevalariga xos boʻlgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi soʻzlardan farq qiladigan soʻzlarni koʻrsatuvchi dialektal (sheva) lugʻatlar (Oʻzbek xalq shevalari lugʻati, 1971).

6. Soʻzning kelib chiqishini koʻrsatib beruvchi etimologik lugʻatlar (Sh. Rahmatullayev. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati, 2000).

7. Bir oilaga mansub tillardagi soʻz boyligini solishtirib, ulardagi tafovut qonuniyatlarini oʻrganish maqsadida tuziluvchi qiyosiy lugʻatlar (lugʻat Budagov. Srovnitelʹnyy slovarʹ turetsko-tatarskix narechiy, ch. 1—2, S.-Pb., 1869; V. V. Radlov. Opit slovarya tyurskix narechiy: 1—4. S—Pb., 1888—1911).

8. Soʻzlarning mavjud imlo qoidalariga binoan toʻgʻri yozilish shakllarini qayd etuvchi imlo lugʻat i (1929 y.dan hozirgacha oʻzbek tilining turli hajmli 20 dan ortiq imlo lugʻati tuzilgan; 65000 soʻz va soʻz shaklini qamrab olgan eng mukammal imlo lugʻati 1975 y. nashr etilgan).

9. Soʻzlarning adabiy talaffuzi qayd etiladigan talaffuz (orfoepik) lugʻati (Oʻzbek tilining orfoepik lugʻati — M. Sodiqova, Oʻ. Usmonova, 1977; Oʻzbek adabiy talaffuzi lugʻati, 1984;

10. Soʻzlarning morfem tuzilishini koʻrsatuvchi morfem lugʻat (A.Gʻulomov va b. Oʻzbek tilining morfem lugʻati, 1977).

11. Soʻzligi frazeologik birliklardan iborat boʻlgan frazeologik lugʻat (M. Sodiqova. Ruscha-oʻzbekcha frazeologik lugʻat, 1972; Sh. Rahmatullayev. Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati 1978).

12. Soʻzlarning qoʻllanish miqdori va foizi haqida maʼlumot beruvchi chastotali lugʻat (I.A.Kissen. Slovarʹ naibolee upotrebitelʹnix sovsovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika, 1972).

13. Soʻzlar teskari tomondan boʻlgan alifbo tartibiga koʻra joylashtirilgan ters (chappa) lugʻat (R.Qoʻngʻurov va A. Tixonov. Oʻzbek tilining chappa lugʻati, 1968).

14. Soʻzlikni tarkib toptiruvchi soʻzlar roʻyxati maʼlum mavzularga boʻlib beriladigan tematik (mavzuli) lugʻat (A.Tixonov va b. Russko-uzbekskiy tematicheskiy slovarʼ, 1975).

15. Soʻzliklari omonim, sinonim, antonim, paronim singari lugʻaviy birliklardan iborat boʻlgan omonimlar lugʻati, sinonimlar lugʻati, antonimlar lugʻati, paronimlar lugʻati (SH. Rahmatullayev. Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati, 1984; A. Hojiyev. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati, 1974; SH. Rahmatullayev va b. Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati, 1980; A. Maʼrufov. Paronimlar lugʻati, 1974).

16. Soʻzligi atoqli otlar yoki joy nomlaridan iborat boʻlgan antroponimik va toponimik lugʻatlar (E. Begmatov. Oʻzbek ismlari, 1991; E. Begmatov. Oʻzbek ismlari maʼnosi. 14600 ism izohi, 1998; 3. Doʻsimov va X. Egamov. Joy nomlarining izohli lugʻati, 1977).

17. Maʼlum bir yozuvchi yoki asar tilida qoʻllangan soʻzlarni izohlovchi. lugʻat (Navoiy asarlari lugʻati, 1972; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati, 1—4.ar, 1983—84; B.Hasanov, «Qurʼoni Karim» soʻzlarining arabcha-oʻzbekcha koʻrsatkichli lugʻati, 1995).

18. Soʻzligi maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki xoʻjalik hayotining biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻladigan terminologik lugʻatlar. Bunday lugʻatlar soʻzlikning berilishi va izohlanishiga koʻra, entsiklopedik lugʻat bilan lingvistik lugʻat belgilariga ega boʻladi (1925 y.dan hozirgi kungacha Oʻzbekistonda 50 dan ortiq soha boʻyicha 140 taga yaqin terminologik lugʻat nashr etilgan; ular soha terminologiyalarini tartibga solishga xizmat qiladi).

Lugʻat turlari yuqoridagilar bilan chegaralanmaydi. Yuqorida, asosan, oʻzbek lugʻatchiligida mavjud boʻlgan va amalda foydalanib kelinayotgan lugʻat turlarigina koʻrsatildi. Bu narsa lugʻatlarning vazifa doirasi naqadar kengligini va ularning oʻta muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi.

Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlar haqida.

Alisher Navoiy asarlari yuzasidan bunday uzoq va juda boy leksikografik anʼananing mavjud boʻlishi juda nodir hodisadir. Hatto, rang-barang lugʻatlarga boy boʻlgan arab va fors leksikografiyasi tarixida xam maʼlum adib yoki bir necha adiblar asarlari asosida tuzilgan bunday lugʻatlar mavjud emas. Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlar sirasiga quyidagi lugʻatlar kiradi:

Tole Imoni Hiraviyning "Badoye ul-lugʻat" (XV asr) nomli chigʻatoycha-forscha lugʻati.

"Abushqa" nomi bilan mashhur boʻlgan chigʻatoycha-turkcha izohli lugʻat (XVI asr), Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma" deb nomlangan oʻzbekcha-forscha lugʻati (XVII asr),

Muhammad Rizo Xoksoning "Muntaxab ul-lugʻot" nomli izohli lugʻati (XVIII asr),

Mirzo Mahdiyxonning "Sangloh" nomli chig'atoycha-forscha lug'ati (XVIII asr) ("Lug'ati atrakiya", "Xulosayi Abbosi"lar Sangloh"ning qisqa varianti) Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyiy va turki usmoniy" (XIX asr) («Chig'atoycha-turkcha lug'at») kabi va boshqa lug'atlar shu jumladandir. "Abushqa". Bundan 450 yil muqaddam ilgari tuzilgan birinchi o'zbek tilining izohli lug'ati fanda «Abushqa» nomi bilan atalgan yodgorlik katta ahamiyatga ega. Ushbu lug'atning fanda o'ndan ortiq nusxalari ma'lum bo'lib, ularning eng qadimgi nusxalari chet el xazinalarida.

Lug'atning 1552 yilda kitobat qilingan Vena nusxasidan foto ko'chirma olingan edi. Endi Tehron nusxasidan ham ko'chirma olindi.

Fotonusxadan ma'lum bo'ladiki, qo'lyozma to'liq va yaxshi saqlangan. Lug'at yirik nasta'liq xatida yozilgan. Hajmi 201 varaq, ya'ni 402 betdan iborat. Har bir betda to'rttadan sakkiztagacha so'z misollar bilan izohlangan. Lug'atning bu nusxasi Tehrondagi Malak kutubxonasida «Farhangi devoni Alisher Navoiy» nomli qo'lyozma tarkibida saqlanmoqda. Hozirgacha bu lug'at muallifi noma'lum edi. Vena va Tehron nusxalarini solishtirish natijasida uning muallifi Turk olimi Mustafo Binni Sodiqlik ekanligi ma'lum bo'ldi. Ammo uning tartib berilgan yili hali ham noma'lum. Hozircha lug'atning bizga ma'lum eng qadimgi Vena shahridagi nusxasi 1552 yilgi tarixga ega. Lug'atda so'z ma'nosi, asosan, 2 xil usulda ochib berilgan. Birinchi usulda lug'atshunos so'z ma'nosini bir so'z bilan lo'nda ifodalaydi. Chunonchi ko'kumtul so'zi ko'm - ko'k deb izohlangan. II usulda so'z ma'nosi tushuntirish yo'li bilan ochib berilgan:

qirov - qirag'u demakdurki, savuq ayyomda gecha ila havodan yera dushar, yeri ag'arduri.

"Badoyi - al - lug'at". Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan birinchi qomus «Badoyi - al - lug'at» hisoblanadi. U Husayn Boyqaro farmoni bilan 1500 yillarda tuzilgan. Hozircha lug'atning ikki nusxasi ma'lum. Biri Eronda, Sipohsolar kutubxonasida, ikkinchisi Sankt - Peterburg xalq kutubxonasida saqlanmoqda. Lug'atning Sankt - Peterburg shahridagi qo'lyozmasi 1750 yillarda ko'chirilgan bo'lib, 1960 yilda A.K.Borovkov tomonidan nashr qilingan.

Olim kitobni nashrga tayyorlashda eng muhim so'zlarning fonetik tuzilishiga oid nodir ma'lumotlarni negadir tushirib qoldirgan. Natijada lug'at boshqa nodir yodgorliklar qatori oddiy transkripsiyada berilgan. Ushbu lug'atda XV asr vokalizmi va konsonantizmi - eski o'zbek alifbosi maxsus atamalar orqali yaxshi ochib berilgan. Lug'at muallifi Toli Imomiy Hiraviy eski o'zbek tilidagi unli tovushlarni ko'rsatish uchun butun mahoratini ishga solgan. Natijada u tilda mavjud bo'lgan 14 unli tovush 26 ta undoshning har birini aniq ko'rsatgan aks etgan.

Lug'atshunos lug'at tuzishda o'rta asr qomuschiligining eng yaxshi an'alaridan foydalangan. Har bir so'z haqida uch xil ma'lumot qoldirilgan: 1) so'zning tovush

tuzilishi; 2) uning ma'nosi; 3) grammatik xususiyati. Grammatik izohdan sung etimologik izoh o'rin oladi. Masalan, "Badoyi al-lug'at" da adash so'zining etimologiyasi haqida gapirib, aslida addash bo'lgani, keyinchalik bir "dol" tushib qolganini ta'kidlaydi.

"Lug'ati Navoiy". 1990 yilda navoiyshunos olimi S.G'aniyeva Tehron universiteti markaziy kutubxonasi bilan tanishish jarayonida fanda ma'lum bo'lmagan o'zbekcha - turkcha («Lug'ati Navoiy») qo'lyozmani aniqladi. Alisher Navoiy asarlari bo'yicha tuzilgan bu lug'at 70 betdan iborat bo'lib, chiroyli nasta'liq xatida bitilgan. Lug'at oxirida tuzuvchining ismi sharifi va asar tarixi aniq ko'rsatilgan: Rajab ibni Muhib Ali. Shomlu. tarixi 1599 yil.

Ushbu lug'at arab - fors alifbosi bo'yicha tuzilgan bo'lib, unda Alisher Navoiy asarlaridagi mingga yaqin so'z turkcha, ixcham, sodda izohlangan.

Lug'at 24 harfga bo'lingan. Har bir harfga 20 tacha misol keltirilgan.

"Lug'ati Turkiy". Boburiylar Hindistonda hukmronlik qilar ekanlar, o'z ona tili – o'zbek tillarini imkon boricha saqlab qolishga harakat qildilar. Ular o'z ona tillarini unutib yubormaslik maqsadida olimlarga turli qo'llanma va lug'atlar tuzishni buyurdilar.

Shoh Jahonning o'g'li Avrangzeb buyrug'i bilan Fazlullaxon Barlos tomonidan tuzilgan «Lug'ati Turkiy» ham Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

Fazlullaxon Barlos lug'atdagi so'zlarni joylashtirishda o'zbek tilining ichki xususiyatlari kelib chiqadi. Fe'llarni 13 harfga, ismlarni 18 harfga bo'ladi. Arab - fors tillariga xos je, ze, itqi, izg'i, zod, sod kabi harflar bilan boshlanuvchi so'zlarga misollar berilmagan.

Lug'atning I qismida o'zbek tilidagi so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar haqida umumiy ma'lumot, II qismida eski o'zbek tilida ko'p ishlatilgan fe'llar, III qismida ot turkumidagi so'zlar, IV qismida qabila, meva, g'alla, hasharot, hayvonot olamiga oid so'zlar guruh - guruh qilib berilgan.

"Kelurnoma". Yuqorida ta'kidlanganidek, Boburiylar davrida turkiy tilini o'rganishga katta ehtiyoj turli lug'atlarning yaratilishiga sababchi bo'ldi. Ana shunday ehtiyoj asosida Abu Muzaffar Muhitdin Avrangzeb (1658-1707 yillar) saroyida xizmat kilgan Muhammad Yoqub Chingiy "Kelurnoma" asarini yaratdi.

Lug'at 15 bobdan va 332 fasldan iborat. Ulardan 14 bobi arab alfaviti asosida joylashtirilgan 400 dan ortiq fe'llarni izohlashgan bag'ishlanadi.

Unda o'n to'rt bobda 400 dan ortiq fe'lning yuqoridagi kabi turli xil shakllar paradigmasi beriladi. Natijada uya lug'atning namunasi vujudga keladi.

Lug'atning oxirgi bobi mavzuviy-ideografik lug'atning ilk namunasiidir.

"Sangloh". Alisher Navoiy asarlari bo'yicha yozilgan lug'atlarning eng kattasi «Sangloh»dir. Muallifi turkiy xalqlarning afshar urug'idan chiqqan astrobodlik Mirza Mahdixon. U Eron shohi Nodirshohning kotibi edi. Lug'at tuzishdan maqsadi shoir

asarlarida uchraydigan qiyin soʻzlar maʼnosini forsiy zabon xalqlarga ochib berish edi. Shuning uchun u lugʻatni «Sangloh», yaʼni toshli yer, toshloq deb atadi. Lugʻat 1759 - 60 yillarda yozib tugallangan. Hozircha lugʻatning uch nusxasi aniqlangan, ular Angliya qoʻlyozma xazinalarida saqlanadi. 1960 yili mashhur ingliz olimi Djerard Kloson ushbu lugʻatni turli koʻrsatkich, sharh va izohlar bilan Londonda nashr qildi. Lugʻatshunos soʻz maʼnolarini ochish uchun asosan Alisher Navoiyning poetik asarlariga murojaat qiladi. Ayrim paytlarda qoʻshimcha ravishda Bobur, Husayn Boyqaro, Lutfiy kabi shoirlar ijodidan ham misollar keltiriladi. Ushbu lugʻatning boshqa mumtoz lugʻatlardan farqi shuki, «Sangloh»da birinchi marta nasriy asarlardan ham misollar keltirildi.

Lugʻatda Alisher Navoiy asarlarida uchrovchi juda koʻp nodir soʻzlar maʼnosi ochib berilgan. Bunday soʻzlar boshqa lugʻatlarda uchramaydi. Shulardan biri qadam tashlash, yurish maʼnosidagi mangish soʻzidir. Bu soʻz maʼnosi Mahdixon tarafidan quyidagicha izohlanadi: mangish – nun ustida sukun, forsiy «k» (yaʼni «g») kasrali, maʼnosi xirom va raftor qadam tashlamoq, chunonchi, «Layli va Majnun»da uchraydi: Bir - bir mangishda yuz latofat,
Yoʻq yoʻqki sohib jahonga ofat.

Mahdixon lugʻatning fonetik tuzilishini bayon qilish chogʻida XVIII asr Astrobod oʻzbeklarining tili haqida noyob maʼlumotlar qoldirgan. Lugʻat maʼlumotlari bu davr tilida 9 ta unli (ulardan 6 tasi fonologik ahamiyatga ega), 28 ta undosh tovush boʻlganligi haqida gapiradi.

Muallif soʻz maʼnolarini izohlar ekan, ularning koʻchma maʼnolarini alohida qayd qilib oʻtadi. Chunonchi, etak soʻzini izohlar ekan, uning asosiy maʼnosi forsha doman ekanligini koʻrsatadi, shu bilan uning majozan togʻ etagi maʼnosini anglatishini quyidagicha yozadi:

etak - (forsha) maʼnosi doman, arabcha zayl, majozan togʻning etagi.

"Sangloh" lugʻatida moʻgʻul, fors, arab va boshqa tillardan oʻzlashgan 970 ga yaqin leksik birliklar mavjud. "Sangloh" lugʻatida muallifning oʻzi tomonidan moʻgʻulcha deb belgilangan soʻzlar yuztadan oshadi. Lugʻatda feʼllar boshqa soʻz turkumlariga nisbatan koʻprok sarlavga soʻzga chiqarilgan.

Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlar ichida "Badoiy al-lugʻat" va "Sangloh" lugʻat tuzish tamoyilining ancha mukammalligi bilan ajralib turadi. Rus tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmida A.Tixonov tomonidan ishlab chikilgan soʻzlarni uyalarga birlashtirish asosida lugʻat tuzish tamoyillari oʻzbek leksikograflari tomonidan XV asrdayoq ishlangan va bu tamoyillar asosida lugʻatlar tuzilgan.

Yuqoridagilardan tashqari Navoiy asarlariga tuzilgan oʻnlab lugʻatlar bor. Ular jumlasiga «Kitobi lugʻati atrokiya», «Farhangi Hazrati Alisher mullaqab ba al Navoiy» kabi lugʻatlar ham kiradi (Umarov E.A. Eski oʻzbek lugʻatlari. Toshkent, 1992).

Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarning asarlarini o'qish uchun maxsus lug'at zarur, chunki eski o'zbek tili hozirgi o'zbek adabiy tilidan lug'at tarkibi jihatidan ham, grammatik qurilishi jihatidan ham sezilarli farq qiladi. Bunday lug'atlar tuzilgan va nashr etilgan ham. Masalan, P. Shamsiyev va S. Ibrohimovlarning "Navoiy asarlari lug'ati" (Toshkent, 1972). Bu lug'at birinchi marta 1953 yilda "O'zbek klassik adabiyoti asarlarini o'qish uchun qisqacha lug'at" nomi bilan nashr etilgan edi. 1983-85 yillarda esa prof. E.I.Fozilov rahbarligida 4 jildli Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati nashr etilgan.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, o'zbek lug'atchiligi uzoq tarix va boy an'anaga ega.

XULOSA

O'zbek lug'ati asrlar davomida boyib, ba'zi lug'atlar o'zgarib, boshqa tillardan ham so'zlar o'zlashgan. Alisher Navoiy o'z asarlariga juda boy lug'atdan foydalangan. Alisher Navoiy lug'atlarini izohlash uchun juda ko'plab asarlar yaratilgan. Lug'atchilik an'anasi ko'plab yozuvchilar ijodida uchraydi. Lug'atchilik tarixi bu xalqning ijtimoiy hayoti bilan birgalikda rivojlangan. Lug'atchilik millatning eng katta merosidir.

ADABIYOTLAR

1. Muxtarov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent, 1995.
2. Tursunov U., O'rinboev B. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent, 1995.
3. O'zbek tili va adabiyoti. Jurnal. H.Nematov. 1992
4. G'anijon Abdurahmonov "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" T-2008
5. U.Tursunov, B.O'rinboyev "O'zbek adabiy tili tarixi" T-1995
6. N.Rahmonov, Q.Sodiqov "O'zbek tili tarixi" T-2009